

Medunarodni uticaj na demokratiju u Srbiji

Tijana Rečević

Međunarodni uticaj na demokratiju u Srbiji

Tijana Rečević

Indikator međunarodnog uticaja: Konceptualno-metodološki okvir

Uprkos tome što kvalitet demokratskih procesa predstavlja jedno od centralnih pitanja kako u uporednoj politici tako i u nauci o međunarodnim odnosima, uticaj međunarodnog okruženja nije obuhvaćen nijednim od priznatih globalnih indeksa demokratije, a ni posebno razmatran u literaturi o merenju demokratije (Munck and Jay Verkuilen 2002; Inglehart and Welzel 2012; Höglström 2013). Objasnjenje neočekivanog izostanka zasebnog indikatora međunarodnog uticaja moglo bi ležati u tome što i minimalne definicije demokratije podrazumevaju da društvo efektivno upravlju domaći akteri unutar domaćih institucija i procedura, te da se u slučajevima suviše snažnog spoljašnjeg uticaja više ne radi ni o suverenoj državi, a kamoli o demokratiji. No uprkos potencijalnoj skepsi prema opravdanosti i mogućnosti izdvajanja indikatora međunarodnog uticaja, čini se da važni aspekti kvaliteta neke demokratije ostaju van radara ukoliko se priroda i stepen uticaja međunarodnog okruženja ne uvaže u njenoj ukupnoj oceni. Ovakva dopuna postojećih indeksa čini se posebno važnom u slučaju mlađih i nekonsolidovanih demokratija koje su po prirodi još podložnije kako pozitivnim tako i negativnim spoljnim uticajima.

Da bi zaista doprineo evaluaciji stanja demokratije u nekoj zemlji, formulisani indikator ne bi trebalo da analizira međunarodne uticaje kao takve – bilo nameravane ili nenameravane, pozitivne ili negativne – već da procenjuje način na koji domaći politički akteri i institucije prevode uticaje iz međunarodnog okruženja u domaći politički proces. No koliko god teorijsko razdvajanje domaćih i međunarodnih uticaja bilo analitički poželjno, ono neretko vodi njihovom veštačkom izolovanju i rezultira prevelikim pojednostavljivanjem složene sprege između aktera i procesa koji dolaze odozdo i odozgo (Pavehouse 2002, Magen and Morlino 2008; Groß and Grimm 2014). Oslanjujući se na smernice za izbegavanje pomenutih rizika koje nude literatura o spoljnom uticaju na demokratizaciju (videti: Lintz and Stepan 1996; Pavehouse 2002; Levitsky and Way 2005, 2006, 2010; Magen and Morlino 2008), kao i znatno bogatija literatura o evropeizaciji (videti: Schimmelfennig and Sedelmeier 2004, 2019; Sedelmeier 2012), ovo poglavlje formuliše indikator međunarodnog uticaja sačinjen od tri podindikatora

koja kvalitet demokratskog procesa procenjuju iz ugla njegove konsolidovanosti, reaktivnosti na prodemokratske i otpornosti na antidemokratske uticaje.

Polazeći od prepostavke da je snažno „lokalno vlasništvo“ nad demokratskim procedurama i vrednostima jedan od ultimativnih ciljeva demokratizacije, prvi podindikator utvrđuje zrelost demokratskog procesa kroz analizu njegove samostalnosti i stabilnosti u odnosu na spoljne uticaje. Ovaj podindikator nipošto ne stavlja suverenitet iznad demokratije, ne ignoriše neizbežnost spoljnih uticaja, a najmanje prepostavlja da su pozitivni spoljni uticaji nepoželjni. Naprotiv, inspirisan najstabilnijim zapadnim demokratijama čija je snažna ukorenjenost upravo i omogućila njihovo međusobno „deljenje suvereniteta“ unutar Evropske unije, ovaj podindikator sagledava zrelost neke demokratije da funkcioniše i napreduje zahvaljujući demokratskim impulsima koji dolaze od domaćih političkih aktera i građana, te snazi domaćih demokratskih institucija i procedura. Drugim rečima, razmatrajući da li je demokratija „jedina igra u gradu“ i onda kada pozitivni, ali i negativni spoljni podsticaji izostanu, ovaj podindikator predstavlja neku vrstu laksus testa njene konsolidovanosti u domaćem poretku i društvu.

Drugi podindikator kvaliteta demokratije utvrđuje u kojoj meri su domaći politički akteri posvećeni očuvanju i jačanju demokratskih normi i institucija kroz njihov odgovor na prodemokratske podsticaje spolja. Procenjujući sposobnost i spremnost domaćih aktera, uključujući i društvo u celini, da prihvate i iskoriste pozitivne spoljne podsticaje na način koji doprinosi suštinskoj demokratskoj transformaciji i konsolidaciji, ovaj podindikator pomaže da se rasvetle kako ključni nosioci i mehanizmi demokratskih promena tako i formalni i neformalni „veto igrači“ koji te promene opstruiraju.

Treći podindikator teži da snagu demokratije proceni iz ugla njene otpornosti na one uticaje iz međunarodnog okruženja koji prete da naruše njen kvalitet. Analizirajući sposobnost i spremnost domaćih političkih aktera, kao i društva u celini, da se odupru bilo nameravanim, bilo nenameravanim negativnim spoljnim uticajima, ovaj indikator dodatno rasvetljava stepen institucionalizovanosti demokratskih normi i praksi, te opredeljenosti društva za demokratski oblik vladavine.

Formulisani podindikatori ne teže utvrđivanju čvrstih uzročno-posledičnih veza između spoljnih uticaja i kvaliteta demokratije, već radije služe utvrđivanju ključnih trendova koji politički proces u Srbiji približavaju ili pak udaljavaju od osnovnih normativnih prepostavki demokratskog uređenja. Ponuđena empirijska analiza, otuda, razmatra prirodu odnosa domaćih aktera prema međunarodnom kontekstu koji je neupitno oblikovao demokratsku tranziciju i konsolidaciju u Srbiji od 2008. do 2020. godine – kako na nivou institucija i političkih elita tako i na nivou čitavog društva. S obzirom na širok vremenski okvir i tematski opseg, opisani trendovi nisu objašnjeni kroz detaljan prikaz svih važnih promena, procesa i događaja u posmatranom periodu, već su samo ilustrovani izdvojenim primerima. Analiza je zasnovana na javno dostupnim izvorima

koji uključuju normativni okvir Republike Srbije, izveštaje državnih institucija, izveštaje institucija EU i relevantnih međunarodnih organizacija i domaćih organizacija civilnog društva, kao i medijske arhive.

Konsolidovanost demokratije: Spoljni podsticaji još uvek neophodni

Značajna uloga međunarodnih aktera u rušenju Miloševićevog režima i stvaranju uslova za početak demokratskih promena učinili su razmatranje procesa demokratizacije u Srbiji nezamislivim bez uvažavanja spoljnih uticaja. Dugo očekivani povratak u Evropu je mogao ići samo putem demokratizacije i liberalizacije, pa su nove demokratske elite uživale široku podršku vodećih zapadnih demokratija i međunarodnih organizacija. Iako se opredeljenjem Srbije za proces evrointegracija Brisel izdvojio kao najvažniji promoter demokratskih reformi, broj aktera uključenih u proces demokratizacije u Srbiji bio toliko veliki, a mehanizmi direktnih i indirektnih uticaja toliko raznoliki, da je svaki pokušaj pravljenja iscrpne liste osuđen na selektivnost. Ipak, uprkos značajnoj međunarodnoj pomoći, snažne turbulencije u prvim godinama reformi, među kojima se svakako izdvaja atentat na premijera Zorana Đindjića 2003. godine, jasno su upozorile da proces demokratizacije u Srbiji neće biti ni lak, ni brz, ni linearan.

Zbog materijalne i simboličke privlačnosti punopravnog članstva, kao i značajnih pretpriступnih fondova, Evropska unija (EU) je i tokom protekle decenije ostala ključni spoljni podstrekivač demokratizacije u Srbiji. Politički napori evropskih institucija ostali su usmereni ka promociji demokratskih reformi i harmonizaciji nacionalnog zakonodavstva s pravom EU. Kao najveći donator bespovratne pomoći u budžet Republike Srbije, EU je tokom posmatranog perioda kroz pretpriступne fondove IPA I (2007–2013) i IPA II (2014–2020) finansirala brojne projekte namenjene unapređenju vladavine prava i izgradnji institucija, demokratskim reformama u najvažnijim sektorima, te snaženju civilnog društva i medija – sve u skladu s prioritetima postavljenim nacionalnim strateškim dokumentima o potrebama i ciljevima reformi,¹³⁴ kao i preporukama Evropske komisije iz godišnjih izveštaja o napretku Srbije.¹³⁵ Pored znatnog dela ukupnih IPA fondova, direktni doprinos je stizao i kroz poseban Evropski instru-

¹³⁴ Pre svega, Nacionalnim programom za usvajanje pravnih tekovina Evropske unije (Ministarstvo evropskih integracija n.d.) i Nacionalnim prioritetima za međunarodnu pomoć za period 2014–2017. godine sa procenama do 2020. godine (Ministarstvo rudarstva i energetike n.d.)

¹³⁵ Samo u okviru aktivnih IPA II fondova, za period od 2014–2020. godine, alocirano je više od pola milijarde evra za podršku konsolidaciji demokratije i vladavine prava (kroz projekte namenjene reformi pravosuđa, unapređenju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, snaženju slobode medije i slobode izražavanja, kao i borbi protiv korupcije i organizovanog kriminala). (Euzatebe n.d.)

ment za demokratiju i ljudska prava (EIDHR), namenjen prevashodno podršci inicijativa iz civilnog društva.¹³⁶ Štaviše, kako i finansijska i ekspertska pomoć EU za jačanje ljudskih, institucionalnih i materijalnih kapaciteta u drugim važnim oblastima – poput privredne konkurentnosti i inovativnosti, energetike, obrazovanja, nauke, socijalne politike ili ekologije – indirektno doprinosi unapređenju vladavine prava, teško je izmeriti sve kanale i efekte briselskih podsticaja demokratiji u Srbiji. Sinergijski napor drugih međunarodnih aktera, poput različitih agencija Ujedinjenih nacija (UN), Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), Saveta Evrope, kao i bilateralna razvojna pomoć namenjena demokratizaciji koja je stizala od vlada, razvojnih agencija i partijskih fondacija najvećih donatorskih država – Sjedinjenih Američkih Država, Nemačke, Švedske, Norveške, Švajcarske i Ujedinjenog Kraljevstva (Isdacon n.d)¹³⁷ – čine gusto isprepletanu mrežu međunarodnih podsticaja koja je trebalo da ojača domaću „ponudu i potražnju“ za demokratijom.

Iako je s vremenom došlo do određenog smanjenja međunarodnih fondova, gotovo svi međunarodni akteri su nastavili da i u drugoj deceniji demokratskih reformi u Srbiji finansiraju raznovrsne projekte usmerene na jačanje demokratskih kapaciteta izvršne, zakonodavne i sudske vlasti, političkih partija i civilnog društva, ali i na obrazovanje građana za konstruktivno učešće u demokratskom procesu. Ipak, uprkos njenom značajnom i kontinuiranom prilivu, međunarodna pomoć namenjena demokratizaciji u Srbiji bila je tek delimično uspešna. Slabosti koje prate prolongiranu razvojnu pomoć u mnogim delovima sveta pokazale su se neizbežnim i u Srbiji, pa je pomoć namenjena demokratizaciji često olakšavala rentierske i nedemokratske prakse vladajućih elita tokom čitavog posmatranog perioda. Ukazujući na negativne posledice toga što su donatori spremni da zažmure na nedostatak vladavine prava i korupciju koje neretko prate realizaciju njihove pomoći (Bartlett 2020), analize dvodecenijске spoljne pomoći Srbiji sve (jedno)glasnije upozoravaju da je napredak demokratizacije ostao trajno zarobljen između dnevnopolitičkih interesa vladajućih elita, antidemokratskih „veto igrača“ i interesa ključnih spoljnih aktera, te da domaći akteri nisu stasali u dovoljno snažne i samostalne nosioce demokratskog razvoja (Bartlett 2020, Gafuri and Muftuler-Bacb 2020, Grimm and Matis 2017, Fagan and Wunsch 2018, Burnell 2007).

Da je spoljna „potražnja“ za demokratijom ostala dominantni pokretač demokratskog napretka u Srbiji i nakon inicijalne faze, najbolje se vidi iz vladinog instrumentalnog pristupa osetljivim reformama koje su nailazile na otpor značajnog dela građana i pogodženih interesnih grupa. Značajni pomaci su neretko pravljeni tek kada bi usledila

136 U periodu od 2007. do 2013. godine, sredstva alocirana za Srbiju su iznosila oko 1,2 miliona evra godišnje, a u periodu od 2014. do 2020 oko milion evra godišnje. (EUzatebe n.d.)

137 Informacioni sistem ISDACON sadrži podatke o međunarodnoj bilateralnoj i multilateralnoj razvojnoj pomoći koja se Srbiji pruža u obliku bespovratnih sredstava u vidu novca, robe ili usluga, te sadrži i pregled donacija usmerenih ka reformi državne uprave lokalne samouprave, unapređenju poštovanja ljudskih i manjinskih prava, jačanju civilnog sektora i drugim oblastima važnim za demokratsko upravljanje.

diplomatska ofanziva vodećih zapadnih zemalja ili ukoliko bi EU njima uslovila nastavak procesa evrointegracije, a potom bi zbog izostanka adekvatnih napora ka daljoj i dubljoj institucionalizaciji demokratskih normi i taj napredak ubrzo bio doveden u pitanje. Pristup suočavanju s ratnom prošlošću i saradnji s Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju (MKTJ) ostao je verovatno najupečatljiviji primer instrumentalnosti i reverzibilnosti demokratskih reformi u Srbiji. Svesne da od uspešnog okončanja saradnje sa MKTJ zavisi nastavak procesa evropskih integracija, vlasti su pojačale napore za hapšenje haških begunaca i ispunjavanje preostalih zahteva. Na mahove se čak činilo da se kod političkog vrha rađa volja za suočavanjem s prošlošću koje bi i nadišlo uske zahteve krivične pravde, pa su visoki zvaničnici tako u više navrata prisustvovali komemoracijama povodom godišnjice genocida u Srebrenici, upućivali izvinjenja za zločine počinjene od strane pripadnika srpskih oružanih formacija, a Narodna skupština je 2010. godine usvojila i Deklaraciju o osudi zločina u Srebrenici. Međutim, svakodnevna retorika zvaničnika u pitanjima tranzicione pravde nastavila je da potire efekte ovih pomaka, budući da su zahtevi domaćih organizacija civilnog društva za pokretanjem novih krivičnih postupaka i dalje označavani kao „izdajnički“ i „plaćenički“, a da je pojačani politički i javni angažman osuđenika za ratne zločine nailazio na tek sporadične osude političkih elita i šire javnosti.¹³⁸ Štaviše, nakon što je MKTJ prestao s radom 2017. godine, izveštaji Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove iznova konstatuju kako zastoj u procesuiranju postojećih i podizanju novih optužnica, tako i porast glorifikacije i negiranja ratnih zločina i zločinaca u Srbiji (UN Security Council 2017, 2018, 2019).

Sličan obrazac nedovršenog „prenosa vlasništva“ i nezrelosti domaće potražnje za demokratijom je uočljiv u mnogim oblastima u kojima je napredak napravljen prevashodno kako bi se udovoljilo spoljnom pritisku. Sada već redovno održavanje „Parade ponosa“ u Beogradu, koja nakon nasilja nad njenim učešnicima 2010. godine nije održavana sve do 2014. godine, posledica je pre snažnih i kontinuiranih pritisaka EU, SAD i Saveta Evrope nego podignutog nivoa svesti i spremnosti većinske populacije da poštuje ljudska i manjinska prava LGBTI osoba, uprkos velikom trudu koje ulazu domaće organizacije koje se bave zaštitom i promovisanjem njihovih prava. Da uprkos pozitivnim i važnim promenama u zvaničnom diskursu (čemu je značajno doprineo i izbor prve premijerke homoseksualne orijentacije 2017. godine) rad na unapređenju poštovanja prava LGBTI populacije nije sistemski i dovoljan, govori tek sporadično sprovođenje Strategije za borbu protiv diskriminacije (važila je od 2014. do 2018. godine), nizak stepen kažnjavanja govora mržnje zasnovanog na seksualnoj orijentaciji, kao i porast nasilja prema LGBTI osobama i organizacijama koje se bave zaštitom i promovisanjem njihovih prava (Council of Europe, 2015: 19–20; European Commission 2017, 2018, 2019). Štaviše, deluje da je i izostanak snažnijih kontraprotesta tokom

¹³⁸ Tako je ratni zločinac Veselin Šljivančanin 2017. godine gostovao i na tribinama vladajuće Srpske napredne stranke, dok su aktivisti Incijative mladih za ljudska prava koji su pokušali da zvižducima i transparentima prekinu jednu od tribina osuđeni za remećenje javnog reda i mira (Rudić, 2018).

održavanja Parada i Nedelja ponosa pre posledica formalnih i neformalnih sprega između vladajućih struktura i bivših veto aktera, poput navijačkih grupa i pojedinih desničarskih organizacija, nego li njihove istinske transformacije.

Pored pomenutih situacija u kojima su spoljni pritisci rezultirali uspehom uprkos otporu građana, o njihovoј kritičnoј važnosti za kvalitet demokratije u Srbiji jednako govore i brojne situacije u kojima su prodemokratski zahtevi iz domaće političke arene bivali uslušeni tek onda kada su iza njih stali i relevantni međunarodni akteri. Uprkos tome što su položaj i kapaciteti nezavisnih institucija i organizacija civilnog društva znatno unapređeni i to velikim delom zahvaljujući kontinuiranoj pomoći međunarodnih donatora, njihove zahtevi često dopiru do vlasti tek posredstvom institucionalizovanih ili *ad hoc* kanala komunikacije u trouglu: civilno društvo – vlast – međunarodni akteri (Fagan and Wunsch, 2018). Bilo je mnogo primera zaobilazeњa organizacija civilnog tokom posmatranog perioda u svim ključnim oblastima reformi – od medijskih reformi, preko reforme pravosuđa, do reforme sektora bezbednosti. Potvrda da su zahtevi domaćih organizacija uistinu kritike „drugog reda“ u odnosu na međunarodne, stigla je ogoljeno i kada je kabinet predsednice Vlade odgovorio na izveštaj *Fridom Hausa* (Freedom House) iz 2020. godine, kojim je Srbija svrstana u kategoriju hibridnih režima. Premda bi ovakav potez mogao da se tumači i kao svojevrstan napredak u odnosu na praksu iz prethodnih godina, kada su srpski zvaničnici ovakve izveštaje selektivno prikazivali i olako odbacivali kao maliciozne, odsustvo jednake posvećenosti izveštajima koji dolaze od domaćih organizacija istovremeno govori da je demokratski dijalog u Srbiji daleko od institucionalizovanog i konsolidovanog.

Posmatrani period je doneo mnogo potvrda da se demokratska kultura još uvek nije ukorenila u domaćoj političkoj arenici, te da se nivo kvaliteta političkog i društvenog dijaloga nije emancipovao do nivoa spoljnih podsticaja i pritisaka. Međunarodni legitimitet i podrška, materijalizovani kroz napredak u evropskim integracijama i česte posete visokih evropskih zvaničnika uoči izbora, stavljali su vladajuće partije u uljuljkan položaj. Većina partija je nastavila da očekuje od EU da bude krajnji arbitar demokratičnosti domaće političke arene, pa je praktično svaka vlast težila da „čutanje briselske uprave“ tumači kao zeleno svetlo za ignorisanje zahteva opozicije, a svaka opozicija računala s tim da će borbu oko vlasti u krajnjoj liniji presuditi Brisel i druge važne prestonice. Neprestani pozivi EU da reaguje protivile su aktivnosti opozicionih partija u proteklih deset godina – od parlamentarnih rasprava, preko štrajkova glađu, pa sve do masovnih uličnih protesta, pokazujući nedovoljnu zrelost da odigra snažnu kontrolnu, nadzornu i mobilizacijsku ulogu kakvu opoziciono delovanje zahteva. Premda su međunarodni zvaničnici svojim izjavama pokazivali da su primali k znanju nezadovoljstvo građana i opozicije izraženo tokom niza protesta od 2016. do 2020. godine, uključujući i bojkot parlamentarnih izbora 2020. godine od strane većeg dela opozicije, spoljni pritisci za vraćanje političkog dijaloga u institucije nisu bili preterano snažni. Da bez intenzivnijeg uslovljavanja i uplitavanja međunarodne zajednice pak neće biti

ni većeg pomaka u tom pogledu, pokazali su neuspešni pregovori vlasti i opozicije o izbornim uslovima, održani pod patronatom delegacije Evropskog parlamenta krajem 2019. godine, budući da deo opozicije nije ni seo za pregovarački sto, a da ni izborni uslovi nisu bitno unapređeni.

Pomenuta epizoda posredovanja evropskih parlamentaraca iz još jednog ugla pruža potvrdu slabosti domaće demokratije, pokazujući da „bezube“ preporuke neretko ostaju da vise u vazduhu ukoliko nisu praćene neposrednom nagradom ili kaznom. Polovičan uspeh mehanizama uticaja koje imaju OEBS i Savet Evrope, glavni sporedni promoteri demokratskih reformi u Srbiji, to često pokazuju. Primera radi, većina preporuka koje je Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava iznova upućivala Srbiji u posmatranom periodu ostala je neuslišena (OSCE ODIHR 2012, 2017, 2020). Slično je i sa Savetom Evrope koji je tokom posmatranog perioda uputio brojne kritike i preporuke kroz redovne izveštaje monitoring mehanizama i poseta Srbiji. Štaviše, najdelotvorniji odjek imali su upravo oni mehanizmi Saveta Evrope koji su čvršće integrисани u zahteve EU, poput preporuka Grupe država za borbu protiv korupcije (GRECO) i mišljenja Venecijanske komisije. Potvrda takvog obrasca je bilo ukidanje prakse tzv. blanko ostavki koje je Venecijanska komisija preporučila još 2007. godine, ali koje je sprovedeno tek 2011. godine kada ih je EU učinila direktnim uslovima za sticanje statusa kandidata. Da je briselski „štap“ i deset godina kasnije od suštinske važnosti moglo se videti kada je Srbija, na insistiranje EU, usvojila preporuke koje je Venecijanska komisija uputila 2018. godine u vezi sa amandmanima na ustavne odredbe o pravosuđu, uprkos tome što su se na mišljenje Saveta Evrope prethodno pozivale i kritike domaćih stručnjaka i organizacija civilnog društva.

Imajući sve navedeno u vidu, čini se da je demokratija u Srbiji tokom posmatranog perioda ostala obeležena instrumentalnim i ambivalentnim odnosom vlasti prema reformama, zbog čega je i internalizacija demokratskih normi u društvu ostala slaba, a pretnja od demokratskog nazadovanja rastuća. Dalji koraci u demokratizaciji su neretko i od strane građana i od strane političkih elita doživljavani kao formalno ispunjavaњe briselskih uslova, pa je snaga domaće ponude i potražnje za demokratijom ostala zavisna od toga da li će se i u kojoj meri ključni međunarodni akteri umešati. Štaviše, i međunarodni pritisak je najčešće imao efekta tek kada je bio praćen neposrednom nagradom ili kaznom. Premda su za polovičan ishod dosadašnjeg toka demokratizacije u Srbiji prevashodno odgovorne domaće političke elite, pružaoci međunarodne razvojne pomoći bi, takođe, mogli da izvuku određene lekcije, budući da je njihova podrška, čini se, istovremeno i podsticala i podrivala temelje demokratske konsolidacije. Nažalost, to što se pristup spoljnih i domaćih aktera nije bitno promenio u odnosu na prvu deceniju demokratskih reformi u Srbiji ne uliva poverenje da će se demokratski proces u Srbiji konsolidovati u dogledno vreme – čak ni ako Srbija uđe u EU, a pogotovo ukoliko EU odustane od proširenja ili Srbija od članstva.

Responzivnost na prodemokratske uticaje: Evropeizacija s više stabilizacije i manje demokratizacije

Činjenica da je Srbija 2020. godinu, prema *Freedom Hausu*, dočekala u kategoriji „hibridnih režima“, dodatno potvrđuje da se brojni formalni i neformalni prodemokratski podsticaji nisu direktno prelili u kvalitet demokratskog procesa. Premda je politički vrh Srbije tokom protekle decenije ostao formalno opredeljen za dalju demokratizaciju, i premda su domaći politički akteri nastavili da sarađuju s međunarodnim akterima koji nastoje da doprinesu reformama, čini se da su se njihovi nameravani ciljevi donekle „izgubili u prevodu“. Štaviše, deluje da je i snažno uslovljavanje iz EU s vremenom postalo kompatibilno s demokratskim nazadovanjem, budući da je Srbija u posmatranom periodu, uprkos slabljenju demokratskog procesa, ostvarila relativan napredak u procesu evropskih integracija – aprila 2008. godine potpisala je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, decembra 2009. godine postala deo bezviznog Šengen režima, marta 2012. godine dobila status kandidata, januara 2014. godine otpočela pregovore o pristupanju i do leta 2020. godine otvorila osamnaest i privremeno zatvorila dva poglavљa. Iako se takvo mimoilaženje evropeizacije i demokratizacije nesumnjivo intenziviralo nakon 2014. godine, čini se da ono pre predstavlja rezultat dužeg procesa „učenja“ tokom kog su domaće političke elite mnogo bolje naučile kako da instrumentalizuju proces evropskih integracija za svoje političke ciljeve nego što je Brisel naučio kako da ih u tome spreči.

Najpre, domaće političke elite kao da su prepoznale svojevrsnu hijerarhiju među uslovima koje Brisel postavlja Srbiji za napredak u procesu integracija i to okrenule u svoju korist. Uslovi „stabilizacije“, koji su za zemlje Zapadnog Balkana dodati tzv. kopenhaškim kriterijumima, postali su predmet najintenzivnijeg uslovljavanja i u velikoj meri su odredili dosadašnji tempo integracija (Gafuri and Muftuler-Bacb, 2020). U slučaju Srbije, čitava prva decenija evropskih integracija zavisila je od stepena saradnje Beograda sa MKTJ, pa je proces ratifikacije Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju bio blokiran odmah po potpisivanju 2008. godine zbog nepotpune saradnje s Tribunalom, a status kandidata je Srbiji dodeljen tek nakon što su Hagu isporučeni i poslednji optuženici 2011. godine. Međutim, novi „uslov nad uslovima“ je tada postala normalizacija odnosa s Kosovom, pa je Pregovaračkim okvirom Poglavlje 35 (Ostala pitanja: Odnosi sa Prištinom) izjednačeno po statusu s Poglavljima 23 (Pravosuđe i osnovna prava) i 24 (Pravda, sloboda i bezbednost) tako što je Evropskoj komisiji omogućeno da obustavi pregovore u svim ostalim poglavljima ukoliko proceni da Srbija ne ostvaruje dovoljan napredak u normalizaciji odnosa s Prištinom (Ministarstvo za evropske integracije n. d.). Međutim, čini se da su vlasti u Srbiji u posmatranom periodu uspevale da poglavља 23 i 24 podrede stvaranju stabilne i jake vlade, pod pretpostavkom da će evropski zvaničnici to

tolerisati kao nužno zlo na putu do konačnog rešenja za Kosovo. Prvi lakmus test bile su brojne neregularnosti na lokalnim izborima u severnim kosovskim opštinama novembra 2013. godine iza kojih je, čini se, stajala namera Beograda da uguši lokalnu kampanju bojkota izbora (Transconflict, 2013; Euractiv. 2013). Mehanizmi izbornog inženjeringa, koji će obeležiti i sve naredne izborne cikluse u Srbiji, ostali su tada bez snažnih kritika međunarodne javnosti, pokazujući da su relevantni međunarodni akteri uistinu spremni da zažmure na nepoštovanje demokratskih pravila igre zarad konačnog rešenja kosovskog pitanja.

To ne znači da organi EU i predstavnici pojedinih zapadnih zemalja nisu upućivali zamerke na račun slabljenja demokratije u Srbiji. Godišnji izveštaji o napretku Srbije sve eksplicitnije ukazuju na koncentraciju političke moći, nedovoljnu efikasnost i transparentnost rada parlamenta, nedostatke u izbornim procesima, neefikasno suzbijanje korupcije, urušavanje medijskih sloboda, i nedovoljnu saradnju vlasti s civilnim društvom (*European Comission* 2009, 2010, 2014, 2016, 2018, 2019). Štaviše, Strategija proširenja za Zapadni Balkan iz 2018. godine Srbiju nedvosmisleno svrstava u red zemalja s „elementima zarobljene države“ (*European Commission*, 2018a). Međutim, ove kritike često ostaju prilično opšte i tehnokratski izražene, nepraćene konkretnim primerima, osudama i mehanizmima sankcionisanja, što vlastima omogućava ne samo da ih lakše ignorišu već i otvoreno napadaju. Primer sve lagodnijeg odnosa vlasti prema kritikama EU stigao je 2015. godine kada je, reagujući na navode istraživanja BIRN-a o poslovanju kolubarskog kopa Tamnava, predsednik Aleksandar Vučić optužio novinare BIRN-a da su „dobili pare od gospodina Devenporta i EU da govore nešto protiv Vlade Srbije“ (RTS 2015), a potom je na odbacivanje ovih optužbi od strane Brisela reagovao novim insinuacijama da EU finansira antidržavne kampanje u Srbiji. Da su epizode smelijih napada predstavnika vlasti na račun evropskih zvaničnika sve učestalije, potvrđuju i salve uvreda koje su poslanici vladajuće stranke u više navrata uputili na račun poslanice Evropskog parlamenta Tanje Fajon, koja je bila članica delegacije za posredovanje u dijalogu o izbornim uslovima decembra 2019. godine.

Protivrečne reakcije koje povremeno stižu iz Brisela, poput izjave komesara Johanesa Hana da su za kritiku slobode medija u Srbije potrebni „određeni dokazi, a ne samo glasine“, uistinu, otupljuju oštricu kritike EU, ali i domaćih aktera koji upozoravaju na narušavanje demokratije u Srbiji. Česte posete visokih zvaničnika EU i najvažnijih evropskih zemalja prilikom kojih se, nasuprot stidljivim izjavama zabrinutosti za stanje demokratije, neretko čuju pohvale Srbije koja je na čelu sa Aleksandrom Vučićem „postala faktor stabilnosti u čitavom regionu“, pružaju snažnu legitimizacijsku osnovu aktuelnim vlastima i ultimativni odgovor vlasti na kritike nezavisnih institucija, civilnog društva i opozicije. Izveštaji organizacija civilnog društva koje se bave zaštitom vladavine prava i demokratije neretko počinju upozorenjima da i „pored opšte ocene da su zakoni u velikoj meri usklađeni sa pravnom tekovinom Evropske unije i među-

narodnim standardima” (Jaraković, 2020, 7) dolazi do njihovog nepoštovanja u praksi, zbog čega ih predstavnici vladajuće većine optužuju da žele da naruše ugled i interes Srbije u svetu (Popović, Selaković, Teofilović i Grbović 2020, Evropska komisija 2020). U nepovoljnoj ulozi „većeg katolika od Pape”, predstavnici civilnog društva sve češće apeluju na evropske institucije da na urušavanje demokratije u Srbiji reaguju jasnije i odlučnije. Slični apeli ka EU, ali i optužbe za njeno „saučesništvo” u urušavanju demokratije koju sprovodi aktuelna vlast, mogli su se čuti i u obraćanjima predstavnika opozicije.

Razdvajanju evropeizacije i demokratizacije je doprinela još jedna inherentna slabost procesa evrointegracija – njegova politička i tehnička usmerenost na saradnju sa izvršnim vlastima. Netransparentna priroda pregovora ostavlja značajan prostor vladu da, kako u samom procesu pregovora i reformi, tako i u predstavljanju rezultata, ograniči ulogu ne samo trećih aktera već i ostalih grana vlasti i nezavisnih institucija. Možda i najalarmantnija posledica toga je smanjenje uloge Narodne skupštine pre-vashodno kroz usvajanje zakona i podzakonskih akata po hitnom postupku, čime se prostor za parlamentarnu raspravu znatno ograničava, a kvalitet usvojenih zakona smanjuje. Ova negativna praksa prati proces evrointegracija od samog početka, pa je 2008. godine čak rekordnih 92% zakona bilo usvojeno po hitnom postupku (Otvoreni parlament 2015). Prema izveštaju GRECO grupe, tokom 2015. godine je u Narodnoj skupštini po ubrzanoj proceduri usvojeno 182 od 315 akata, a najčešće korišćeni razlog je upravo harmonizacija domaćeg zakonodavstva sa evropskim *acquis-em* (GRECO Council of Europe 2017). U vakuumu koji je omogućen načinom na koji su uslovi EU formulisani i operacionalizovani, te načinom na koji ih vlast (zlo)upotrebljava, već dve decenije uspešno opstaju teško uhvatljive, a snažne neformalne nedemokratske strukture i prakse, zahvaljujući kojima primena zakona ostaje daleko ispod evropskih standarda (Bieberm, 2019: 111–114; Richterand Wunsch, 2019). Primera radi, uprkos relativno harmonizovanom zakonodavstvu u oblasti borbe protiv korupcije s zakonom EU, nepotizam i sukobi interesa u javnom sektoru predmet su najžustrijih kritika svih relevantnih analiza demokratije u Srbiji, uključujući i godišnje izveštaje o napretku koje sačinjava Evropska komisija.

Istraživanja javnog mnjenja govore da su i građani izvukli određene pouke o promjenjnom odnosu evropeizacije i demokratizacije. Nakon što je prvih godina demokratskih promena podrška članstvu Srbije u EU išla i do 70%, došlo je do značajnog opadanja evrentuzijazma, pa je krajem 2012. godine zabeležena rekordno niska podrška od svega 41% (Ministarstvo za evropske integracije, 2019). Pod pojačanim pritiskom Bruxellesa oko normalizacije odnosa s Prištinom, taj procenat je narednih nekoliko godina nastavio da oscilira, ustalivši se poslednje tri godine na natpolovičnoj podršci građana. Međutim, stiče se utisak da značajan deo građana demokratizaciju ne smatra ni dovoljnim, ni neophodnim uslovom za članstvo Srbije u EU. Prema podacima iz 2009. godine, polovina građana je smatrala da je ključni razlog za sporo i otežano pristupa-

nje Srbije politika stalnog uslovljavanja i ucenjivanja koju EU primenjuje prema Srbiji, pa je čak 66% građana tada bilo sigurno da će EU postavljati stalno nove uslove koje će Srbija teško moći da ispunji (Ministarstvo za evropske integracije, 2009). Deset godina kasnije, trećina stanovništva i dalje veruje da je briselsko ucenjivanje ključni razlog za spor napredak Srbije u procesu, dok je u međuvremenu porastao i deo građana koji veruju da je za spori napredak Srbije odgovornija kriza u EU nego što je to neodgovornost i nesposobnost domaćeg rukovodstva (Ministarstvo za evropske integracije, 2019). Pored toga, da znatan deo građana europeizaciju ne doživljava kao sinonim za demokratizaciju govori i činjenica da su građani kao ključne uslove za napredak u procesu navodili saradnju sa MKTJ, a potom pregovore i priznanje Kosova, dok su uslovi direktno vezani za demokratske reforme redovno dobijali svega nekoliko procenata.¹³⁹

Ipak, to što građani ne veruju da su demokratske reforme presudne za prijem u članstvo EU ne znači automatski da ih smatraju nevažnim i nepotrebnim. U prilog takvom optimističnom zaključku govori podatak da su građani tokom proteklih deset godina borbu protiv korupcije i reformu pravosuđa smatrali najvažnijim reformama koje Srbija preduzima na putu ka EU, a čak dve trećine građana smatra da bi te reforme trebalo sprovoditi nezavisno od briselskih uslova (Ministarstvo za evropske integracije 2009, 2019). Drugim rečima, to što se evropske skepticizam nije – ili barem ne još uvek – jednako prelio na privrženost građana demokratiji, mogao bi biti i signal rastuće internalizacije demokratskih normi u društvu. Ipak, čini se da se odsustvo takvog prelivanja najpre može objasniti time što većina građana svoj evrooptimizam crpi iz uverenja da će članstvo doneti veće mogućnosti za zapošljavanje i putovanje, bolji životni standard, te više evropskih fondova za nacionalnu ekonomiju (Ministarstvo za evropske integracije 2009, 2019). Vera da će ulazak u EU doneti više demokratije i veće poštovanje ljudskih prava je, po pravilu, tek sekundarna motivacija, skrivena iza uopštenih odgovora o bolje uređenom sistemu i boljoj budućnosti. Sve češće krize unutar EU, kao i nedosledno i nedemokratsko postupanje njenih članica, dodatno podgrejavaju cinizam građana prema evropskoj perspektivi Srbije i pružaju novi alibi njenog sporog puta ka članstvu.¹⁴⁰ U svetu zamora od čekanja da se pristupi EU, kao i rastuće „orbanizacije“ Unije, čini se da uticaj europeizacije na dalju internalizaciju demokratskih normi u Srbiji u najboljem slučaju stagnira.

Očigledan pad kvaliteta demokratije u Srbiji u drugoj polovini decenije pokazuje da su, uprkos nastavku reformi koje podstiču EU i ostali međunarodni promotori demokratizacije u Srbiji, domaće političke elite istovremeno naučile i da mno-

139 Rezultati polugodišnjih istraživanja javnog mnjenja koji potvrđuju ovaj trend su dostupni na sajtu Ministarstva za evropske integracije za period od 2006. do 2017. godine.

140 Ne samo da značajan procenat građana ne veruje u evropsku perspektivu Srbije, već trećina građana godinama unazad smatra da će se EU verovatno raspasti (pogledati redovna polugodišnja istraživanja Ministarstva za evropske integracije).

go veštije iskoriste strukturne slabosti briselskih uslova i međunarodne pomoći za sopstvene političke interese. Inherentne tenzije koje postoje između zahteva EU za rešavanjem otvorenih postkonfliktnih pitanja i zahteva za demokratskim reformama omogućile su vladajućim elitama da, uz prečutnu saglasnost evropskih institucija, iz političkog dijaloga skrajnu, pa i isključe, važne aktere demokratskog procesa. Usmerenost na izvršnu vlast omogućila je neformalnim nedemokratskim praksama da opstanu i ojačaju u svim aspektima političkog i javnog života, sve više zarobljavajući institucije, medije i civilni sektor u partijsko-klijentelističke mreže. Međutim, uprkos tome što EU zahtevi polako gube kredibilitet ne samo u očima šire javnosti već malo i među prirodnim saveznicima EU u civilnom sektoru, većina građana u Srbiji smatra da je nastavak demokratskih reformi neophodan.

Otpornost na antidemokratske uticaje: Echo krize liberalnog poretku i uspona njegovih izazivača

Svetska ekonomski kriza 2008. godine je iz temelja poljuljala globalni liberalni poredek, najavivši kraj globalne nadmoći SAD, kao i relativni uspon njenih „izazivača“. Previranja u globalnom odnosu snaga su se ubrzo odrazila i na Zapadni Balkan. Brojne krize u kojima se Unija i sama našla – od krize Evrozone, preko migrantske krize, pa do strukturnih kriza izazvanih Bregzitom i usponom autoritarnih tendencija u pojedinim članicama – oslabile su, međutim, kako kapacitet i volju EU za novim proširenjem tako i njenu normativnu moć u državama Zapadnog Balkana. Slabljenje evroatlantskog liberalnog poretku samo se nastavilo dolaskom Trampa na vlast 2017. godine, a sve veći politički i ekonomski upliv neliberalnih sila u usponu ubrzo je uzeo maha i na Zapadnom Balkanu. Premda je neupitno da su s takvim strukturnim promenama u međunarodnom poretku porasli i antidemokratski uticaji na ionako krhku demokratiju u Srbiji, njihove kanale i efekte je još teže utvrditi nego što je to slučaj s prodemokratskim, između ostalog, zato što nijedan međunarodni akter ne sprovodi otvoreno antidemokratsku agendu u Srbiji.

Doprinoseći daljem urušavanju vladavine prava u Srbiji, čija ih je slabost isprva i omogućila, netransparentne ekonomski investicije su u posmatranom periodu predstavljale jednu od najsnajnijih poluga negativnog spoljnog uticaja na demokratske institucije i prakse u Srbiji. Dogovarani na nivou političkih vrhova i skrivani od očiju javnosti, mnogi ekonomski aranžmani koje je Srbija zaključila išli su nauštrb načela pravne sigurnosti, transparentnosti i demokratskog upravljanja. Premda se tzv. korozivni kapital poslovično vezuje za nedemokratske države i smatra ključnim kanalom njihovog „malignog“ uticaja u Srbiji, netransparentno poslovanje je obeležilo

i poslovne aranžmane koje su sa Srbijom zaključivali ekonomski akteri iz zapadnih demokratija, pa i međunarodne finansijske institucije. Javno-privatna partnerstva sklopljena u vezi sa izgradnjom spalionice u Vinči ili u vezi s koncesijom beogradskog aerodroma „Nikola Tesla“, izazvala su brojne kritike zbog netransparentnosti, ali i upitnog odnosa prema javnom interesu građana Srbije. Pored toga, zemlje poput Kipra, Švajcarske, Holandije, Austrije i Velike Britanije, neretko omogućavaju kompanijama koje investiraju u Srbiji da posluju s niskim porezima, a ponekad i da sakriju identitet stvarnih vlasnika (Prelec, 2020). Uprkos tome što korozivnost kapitala nije problem ni zapadnih ni nezapadnih investicija, već su za njegov upliv i štetne posledice po vladavinu prava i demokratiju u Srbiji prevashodno odgovorni domaći politički akteri, poreklo većine netransparentnih kapitalnih transakcija u drugoj polovini analiziranog perioda uistinu je vezano za ekonomске subjekte iz neliberalnih i nedemokratskih država. Klijentelistička sprega političkih i ekonomskih elita i nejasna granica između privatnih i državnih sredstava, koje obično odlikuju ovakve režime, olakšava njihovim kompanijama da izbegnu odgovornost za svoje koruptivno poslovanje u inostranstvu, a pogotovo tamo gde im i zemlja domaćin to olakšava.

Spremnost državnih vrhova u Srbiji i Rusiji da zarad ekonomskih i političkih interesa žrtvuju vladavinu prava i načela demokratskog upravljanja omogućila je sklanjanje brojnih ekonomskih aranžmana između subjekata ove dve zemlje. Naširoko kritikovan sa aspekta ekonomске dobiti za Srbiju i njene građane, energetski paket kojim je 2008. godine ruski *Gazprom* postao većinski vlasnik NIS-a privukao je i mnoštvo kritika zbog netransparentnosti postupka preuzimanja i poslovanja. Ipak, uprkos višegodišnjim upozorenjima i ocenama stručne javnosti da je međuvladin sporazum između Srbije i Rusije podrio temelje pravnog poretku Republike Srbije, pre svega zbog stepena povlastica datih ruskim kompanijama, nijedna krivična prijava do danas nije podignuta. Slične kritike upućivane su i drugim međudržavnim ekonomskim aranžmanima ovih dveju zemalja. Svi ugovori i aneksi ugovora koji se odnose na nabavke i donacije naoružanja i vojne opreme iz Rusije nakon 2015. godine Ministarstvo odbrane klasifikovalo je kao tajne, pa su građanima jedini izvor informacija o njihovoj sadržini do danas ostale protivrečne i senzacionalističke izjave predsednika, ministra odbrane i drugih zvaničnika (Đokić, 2018).

Slaba vladavina prava u Srbiji je omogućila da se težnje vladajućih struktura da obezbede brz novac i investicije relativno lako sretnu i sa interesima Kine da što više i što brže investira u ekonomije u razvoju (Vuksanović, 2019). Mada je temelj srpsko-kineskog „čeličnog partnerstva“ postavljen 2009. godine potpisivanjem Sporazuma o strateškom partnerstvu, jači upliv Kine u srpsku ekonomiju počinje lansiranjem kineske globalne ekonomске ofanzive „Pojas i put“ 2013. godine, te prvim najavama izgradnje brze pruge Beograd – Budimpešta. Otvaranjem Pupinovog mosta na Dunavu realizovan je prvi veliki infrastrukturni projekat Kine u Srbiji, a ubrzo je usledio niz novih investicija, među kojima se izdvajaju kinesko preuzimanje Železare „Smederevo“

2016. godine i većinskog dela Rudarsko-topioničarskog basena „Bor“ 2018. godine. Uprkos tome što je deo javnosti kritikovao netransparentnost ovih ugovora i njihovu ratifikaciju po ubrzanim postupku, vesti o ovim ekonomskim poduhvatima i pompezne ceremonije otvaranja tokom izbornih kampanja vlastima su nesumnjivo poslužile za sticanje dodatne podrške javnosti (Prelec, 2020a). Slika o Kini kao velikom prijatelju i dobrotvoru, kao i model poslovanja u kome brzina realizacije transakcija ide nauštrb transparentnosti i vladavine prava, nisu loši ni za srpske ni za kineske vlasti već samo za demokratiju u Srbiji.

Veliku zabrinutost za negativni uticaj „kineskog modela poslovanja“, ali i kineskog modela vladavine na demokratiju u Srbiji, izazvao je sporazum Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) s kineskom kompanijom *Huavej* (*Huawei*) kojim se Srbija među prvima u Evropi odlučila da uvede sistem naprednog video-nadzora “Bezbedan grad”.¹⁴¹ Uprkos tome što se na ovaj korak odlučila u jeku optužbi za političku špijunažu kojima je *Huavej* izložen od strane SAD i pojedinih evropskih zemalja, i uprkos tome što je postavljanje video-nadzora na javnim površinama u direktnoj vezi s narušavanjem ustavnih prava i sloboda građana Srbije, MUP je sva dokumenta o nabavci i postavljanju kamera klasifikovao oznakom „poverljivo“. Predstavnici MUP-a do danas nisu dali jasne odgovore u vezi s lokacijama na kojima su kamere postavljene, načinu na koji se podaci prikupljaju, obrađuju i čuvaju, garancijama tajnosti i sigurnosti prikupljenih podataka, te odgovornosti u slučaju eventualne zloupotrebe podataka. Štaviše, koliko je interesovanje stručne i šire javnosti za ovaj projekat nepoželjno, bilo je jasno kada je *Huavej* uklonio sve informacije o uspešnoj „srpskoj studiji slučaja“ svega par sati nakon što je beogradska SHARE Fondacija objavila analizu ovog sadržaja i time je učinila dostupnom i srpskoj javnosti (SHARE Fondacija, 2019).

Pored uticaja ove dve velike sile, ojačavanje ekonomskih veza s Ujedinjenim Arapskim Emiratima nakon promene vlasti u Srbiji 2012. godine takođe je obeleženo sumnjama da interesi političkih i ekonomskih elita obeju strana pretežu nad javnim interesom i vladavinom prava u Srbiji. Svakako, najžustrije kritike su upućene na račun projekta „Beograd na vodi“. Ozlojeđenost značajnog dela stručne i šire javnosti zbog netransparentnosti čitavog projekta i spremnosti vlasti da ugrozi pravnu sigurnost kako bi udovoljila stranim investitorima više od godinu dana je izvodila građane na ulice tokom protesta. Usvajanje posebnog zakona kojim je omogućena eksproprijacija zemljišta javnim sredstvima za potrebe komercijalnog projekta i kojim je omogućen povlašćen položaj investitora u postupku izdavanja građevinskih dozvola, već godinama je predmet oštih kritika velikog broja organizacija civilnog društva. No, uprkos mnoštvu kritika i prijava, čini se da je aktuelna vlast uspela da ubedi deo javnosti da ekonomski interesi ovakvog projekta opravdavaju sve pravne i demokratske manjkavosti, te da podršku birača sačuva neokrnjenom.

141 Projekat podrazumeva postavljanje oko 1.000 kamera za prepoznavanje osoba i registarskih tablica na preko 800 lokacija u glavnom gradu.

Pored netransparentnih stranih direktnih investicija i međuvladinih ekonomskih aranžmana, „meka moć“ pojedinih neliberalnih režima predstavlja drugi važan kanal antidemokratskih uticaja u Srbiji – iako je njegove efekte još teže izmeriti budući da snažan politički uticaj nedemokratskih režima u nekoj zemlji ne znači da će neliberalne i nedemokratske prakse nužno postati privlačne domaćim političkim elitama i građanima. Zahvaljujući njenom nesumnjivo velikom političkom uticaju u Srbiji, Rusija je spoljni akter čiji se negativni uticaj na demokratiju u Srbiji najčešće – pa, čak i olako – podrazumeva. Intenzivne veze među političkim predstavnicima su se tokom posmatranog perioda prelivale i na civilni sektor, kao i na javno mnjenje već naklonjeno Rusiji (Beogradski centar za bezbednosnu politiku 2017, Bjeloš, Vuksanović i Šterić, 2020). Pored slovenskih i pravoslavnih veza koje su oduvek predstavljale izvor ruske meke moći u Srbiji, ono što je tokom prethodne decenije doprinelo porastu proruskih stavova u Srbiji je značajno veće rusko prisustvo u medijima. Nakon što je *Sputnik* otvorio redakciju u Srbiji 2015. godine i velikom broju medija omogućio besplatno reemitovanje sadržaja, značajno je porastao broj portala i radio-stanica koje emituju proruski sadržaj. U posmatranom periodu je porastao i broj proruskih političkih pokreta i organizacija u Srbiji. Iako ne treba olako prepostavljati veze između ovih organizacija i vladajućih krugova u Rusiji, a ni njihovo postojanje po sebi uzimati kao znak slabljenja demokratije, rastuća popularnost ovih organizacija sugeriše da su značajnom delu građana bliske neliberalne ideje koje ove organizacije neretko zastupaju. Istraživanja javnog mnjenja pokazuju da građani Srbije pored visokog mišljenja o ruskoj vojnoj, političkoj i ekonomskoj moći, veruju i da je stanje ljudskih prava u ovoj zemlji na zavidnom nivou. Ipak, tek oko petine građana smatra da bi Srbiju trebalo urediti po ruskom modelu (Ministarstvo za evropske integracije, 2019). Takvi nalazi, s jedne strane, sugerišu da potencijalno negativan uticaj ruske meke moći na demokratiju u Srbiji ne treba preuvečavati, budući da bi značajna većina građana radije živila, školovala se i radila u državama koje su uređene po modelu vodećih EU zemalja ili Švajcarske. S druge strane, snažne simpatije prema „putinizmu“ iznova potvrđuju da među građanima Srbije postoji i značajan rezervoar naklonosti prema modelu vladanja „čvrstom rukom“, odnosno prema demokratskoj vladavini koja ne bi podrazumevala sve ono što njen klasični liberalni model zahteva.

Premda su kulturološke veze između Srbije i Rusije neuporedivo jače, stavovi građana prema Kini pokazuju sličan obrazac vrednovanja priateljstava u međunarodnoj arenii, budući da građani Kinu smatraju najvećim prijateljem Srbije posle Rusije (Bjeloš, Vuksanović i Šterić, 2020, 4) i u nju imaju više poverenja nego u bilo koju zapadnu zemlju (Gledić et al. 2020). Visoko mišljenje o kineskoj ekonomskoj i vojnoj moći, kao i naklonost koji građani Srbije gaje prema Kini zbog njenog veta na članstvo Kosova u UN, dodatno je poraslo tokom proteklih tri godine. Porastu pozitivnog javnog mnjenja prema Kini doprinelo je prevashodno njenu pojačano ekonomsko prisustvo u Srbiji, ali i aktuelna kriza izazvana pandemijom covid-19 (Vuksanović, 2020). Dok se u međunarodnoj stručnoj javnosti i te kako polemisalo o „kineskom modelu“ suo-

čavanja s krizom, najviši državni zvaničnici u Srbiji nisu krili divljenje prema njegovoj efikasnosti, neretko je pripisujući upravo prirodi kineskog političkog sistema. Takva retorika zvaničnika, praćena svakodnevnim medijskim izveštavanjem o kineskoj pomoći, umnogome se prelima i na stavove građana, budući da većina građana misli da je upravo Kina najviše pomogla Srbiji tokom pandemije. No, uprkos zahvalnosti i zainteresovanosti za ekonomsko partnerstvo s Kinom, stavovi građana Srbije prema stanju ljudskih prava u Kini nisu preterano pohvalni, kao što nije ni njihova ocena kineskog uticaja na globalni poredak i stanje demokratije u drugim zemljama (Gledić et al., 2020). Stoga, iako deluje da građani Srbije nisu preosetljivi na demokratske deficite u državama partnerima, pa njihovu politiku nemešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja vrednuju više nego kvalitet njihove demokratije, čini se da, ipak, nisu spremni ni da takve nedemokratske i neliberalne modele prihvate kao direktnе uzore.

Pored dveju velikih sila, tokom protekle decenije je u Srbiji porastao uticaj još dve neliberalne demokratije. Od „istorijskog pomirenja“ 2013. godine, kada su tadašnji predsednici Srbije i Mađarske zajedno odali počast sprskim i mađarskim civilnim žrtvama u Drugom svetskom ratu, bilateralni odnosi ovih zemalja su nastavili da napreduju. Budući da su tokom ovog perioda obe države klizile ka hibridnim režimima, kako ih je *Fridom Haus* kvalifikovao u 2020. godini, sve bliskiji odnosi njihovih političkih vrhova su ujedno značili i snažnije prelivanje antidemokratskih praksi preko severne granice. Najsnažniji kanal uticaja predstavljaju veze Budimpešte s političkim predstavništvom mađarske manjine u Vojvodini. Podržavajući stranke bliske mađarskoj vladajućoj stranici i ideologiji Fidesa, i kupujući medije, mađarski politički vrh nastoji da zaštitи svoje ekonomski interesne na Zapadnom Balkanu, ali i da izveze svoj neliberalni model demokratskog upravljanja. Značajni fondovi za privredni razvoj Vojvodine, koje Mađarska upućuje od 2016. radi ohrabrvanja ostanka Mađara u Srbiji, služe kao dodatna poluga osiguravanja naklonosti vojvođanskih Mađara i njihovog „revanširanja“ kroz glasanje za partije bliske mađarskom političkom vrhu ili za sam Fides. Tako je, primera radi, na izborima za Evropski parlament 2019. godine glasalo oko 50.000 Mađara u Srbiji, a 95% njih je glasalo za Fides (BalkanInsight, 2019). No, deluje da popularnost Orbanove politike i načina vladanja možda i nadilazi mađarsko biračko telo, budući da su njegova antimigrantska politika, suprotstavljanje Briselu, kao i obračun sa „Soroševim univerzitetom“ i „antidržavnim“ medijima i organizacijama civilnog društva, naišli na značajne simpatije i kod dela građana širom Srbije. Njihova tolerancija na neliberalne i nedemokratski poteze vlasti po orbanovskom receptu dodatno je ogoljena tokom vanrednog stanja izazvanog pandemijom, pa se i u Mađarskoj i u Srbiji krizom faktički upravljalo na sličan način, iz jednog centra moći, uz hitro suzbijanje svih oponirajućih glasova koji „iskriviljuju istinu“ (Drajić, 2020).

Sličan obrazac uticaja na demokratiju u Srbiji se može vezati i za Tursku s kojom je Srbija tokom protekle decenije značajno ojačala i političke i ekonomski veze. Erdoganov politički uspon je značio i uspon antidemokratskih praksi u Turskoj, a vlasti u

Beogradu su u nekoliko navrata pokazale spremnost da, zarad političkih i ekonomskih koristi i bliskosti sa Ankarem, i same zaobiđu demokratsku praksu, pa čak i međunarodnopravne obaveze. Slučaj ekstradicije kurdske političke aktiviste Dževdeta Ajaza Turskoj 2017. godine, uprkos upozorenjima koje je Komitet Ujedinjenih nacija protiv torture uputio Srbiji, privukao je brojne kritike kako domaćih tako i međunarodnih organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava. Pored direktnog političkog uticaja na vlasti u Beogradu, rast popularnosti „erdoganovskog“ političkog islama među manjinskom bošnjačkom populacijom u jugozapadnoj Srbiji svakako predstavlja najdirektniji i najizgledniji antidemokratski izazov rastućeg turskog uticaja u Srbiji. Postavljajući se kao posrednik u rešavanju sporova između dve islamske zajednice u Srbiji, izražavajući posebnu naklonost prema bošnjačkoj populaciji kroz česte posete visokih zvaničnika Novom Pazaru, ali i kroz značajnu razvojnu pomoć, Turska i predsednik Erdogan su tokom protekle decenije zadobile ugled „zaštitnika“ među značajnim delom Bošnjaka u Srbiji, čime su i ideje i modeli vladanja nespojivi s liberalnim i sekularnim prepostavkama demokratije postali prijemčiviji za tamošnje stanovništvo. Dometi njene „meke moći“ među većinskom populacijom su svakako manji zbog istrijskog nepoverenja prema ovoj zemlji, iako značajna razvojna pomoć i rastuće turske investicije u Srbiji doprinose rastu pozitivnih stavova građana prema Turskoj. Iako su pojedine Erdoganove izjave, poput one date oktobra 2013. godine u Prizrenu kada je rekao da je „Kosovo Turska, a Turska Kosovo“, na mahove reaktivirale ovo nepoverenje, njegov model vladanja „čvrstom rukom“ ne budi dominantno negativne asocijacije kod građana Srbije.

Konačno, negativan trag na demokratiju u Srbiji ostavljaju i otvorena pitanja koje Srbija ima sa susedima, jer predstavljaju nepresušni rezervoar za podizanje tenzija. Pored tradicionalno napetih godišnjica događaja iz ratova za jugoslovensko nasleđe, u posmatranom periodu je bilo mnoštvo odluka Prištine, Zagreba, Sarajeva i Tirane koje su vlasti u Beogradu tumačile artikulisale kao pretnje po nacionalnu bezbednost i povode za jačanje nacionalne kohezije. Premda su vlasti u Beogradu neosporno imale povoda za zaoštrevanje retorike prema susedima, iz perspektive posledica po domaći demokratski proces zabrinjava to što bi svaka od tih situacija po pravilu bila iskorišćena i za obračunavanje sa „unutrašnjim neprijateljima“. Svako ko bi oponirao diskursu nacionalne ugroženosti ili u tom periodu kritikovao vlast po bilo kom osnovu, ubrzao bi bio etiketiran kao „izdajnik“ i „saradnik sa neprijateljem“ bilo od strane pojedinih zvaničnika, bilo od strane medija lojalnih režimu. Zapaljivi impulsi koji su obeležili posmatrani period su se po pravilu prelivali u domaću političku arenu kao povod za nove nacionalističke ispade i međusobna optuživanja političkih lidera.

Budući da velikim delom predstavljaju eho krize globalnog liberalnog poretku i relativnog uspona njegovih izazivača, te odtek otvorenih sukoba u regionu, negativne spoljne uticaje na demokratiju u Srbiji još je teže izmeriti nego pozitivne uticaje. Kako nijedan spoljni akter nije otvoreno zagovarao napuštanje demokratskog uređenja ili

kršenje demokratskih praksi u Srbiji, negativni uticaj spolja se u posmatranom periodu ogledao prevashodno u dvema manifestacijama. Prvu i opipljiviju predstavljalo je zaobilazeњe i kršenje demokratskih procedura od strane vlasti u Srbiji zarad realizacije političkih i ekonomskih transakcija sklopljenih s državama kojima poštovanje demokratskih normi ne samo da nije preuslov saradnje već je neretko i nepoželjni uslov. Gotovo istovetni obrasci ekstrakcije koji postoje u pomenutim ekonomskim aranžmanima iznova potvrđuju da zaštita transparentnosti i opšteg dobra ne zavisi od zemlje porekla stranih investicija, već da bilo koji spoljni uticaj može biti „maligni“ ukoliko defektna vladavina prava u Srbiji to omogući. Indirektnija, a dugoročno možda i opasnija manifestacija negativnih spoljnih efekata bila je rastuća privlačnost neliberalnih aktera i praksi, bilo po „putinovskom“, „orbanovskom“ ili „erdoganskom“ modelu. Stoga, iako se čini izvesnim da će demokratija u Srbiji makar deklarativno ostati „jedina igra u gradu“, sve slabija politička i društvena otpornost na antidemokratske impulse spolja ipak upozorava da će i u narednom periodu njen model upravljanja ostati opterećen i mnogim neliberalnim odlikama.

Zaključak

Uprkos tome što je teško precizno izolovati sve direktnе i indirektnе kanale međunarodnog uticaja, te izmeriti sve njegove nameravane i nenameravane efekte, ocena stanja demokratije ostaje nepotpuna ukoliko se međunarodno okruženje u potpunosti zanemari. Pokazujući koliko je teško raspetljati mrežu domaćih i spoljnih aktera i procesa na kojima demokratija u Srbiji počiva, ponuđena analiza potvrđuje da su „otisci“ međunarodnih uticaja na proces demokratizacije podjednako snažni kao što su bili i pune dve decenije ranije. Gotovo svi akteri koji su nakon promena 2000. godine pospešivali zamah demokratizacije u Srbiji – od EU i SAD, preko pojedinačnih zapadnih zemalja, do njihovih razvojnih agencija i partijskih fondacija – nastavili su sa svojim angažmanom, čineći spoljnu „ponudu i potražnju“ za demokratijom u Srbiji važnim motorom njenog napretka. S druge strane, relativni uspon aktera koji su na prelasku iz 20. u 21. vek još uvek „vidali rane“ od kraja Hladnog rada, poput Rusije i Kine, odrazio se i na porast njihovog prethodno zanemarljivog uticaja na demokratizaciju u Srbiji. Određena promena u obrascima spoljnih uticaja na demokratiju u Srbiji – prevashodno ogledana u slabljenju normativne i transformativne moći EU, s jedne strane, i smelijim uplivom sila sa Istoka, s druge strane – postala je jasnija u drugoj polovini prve decenije 21. veka. Iako bi bilo pogrešno povlačiti snažne uzročno-posledične veze između ta dva procesa, činjenica da je u ovom periodu došlo i do intenzivnijeg urušavanja demokratije u Srbiji govori da je promenjena dinamika u međunarodnom okruženju nesumnjivo doprinela ovom negativnom trendu. No, uprkos ovoj (još uvek) ograničenoj promeni odnosa snaga i obrazaca u međunarodnom okruženju, čini se da

čitav posmatrani period od 2008. do 2020. godine obeležavaju tri relativno stabilna trenda.

Najpre, stanje demokratije u Srbiji još uvek snažno zavisi od podsticaja spolja. Da li će i u kojoj meri međunarodni akteri izvršiti pritisak na vlasti u Srbiji neretko je presudno za napredak u demokratizaciji, budući da privrženost demokratskim normama još uvek nije dovoljno snažna ni među političkim elitama, ni među građanima. Drugo, iako su neophodni za nastavak demokratizacije, pozitivni spoljni podsticaji se tokom proteklete decenije nisu automatski prelivali u kvalitet demokratskog procesa. Domaće političke elite su sve veštije uspevale da prodemokratske podsticaje iz EU i od ostalih međunarodnih aktera upodobe prema sopstvenim interesima, dok su građani sve manje poistovećivali evropeizaciju i demokratizaciju. Konačno, nedovoljna otpornost na nameravane i nemameravane negativne spoljašnje uticaje tokom proteklete decenije je dodatno ogolila slabost demokratije u Srbiji. Političke elite se nisu libile da uđu u međunarodne aranžmane koji narušavaju vladavinu prava i demokratski poredak u Srbiji, dok je većina građana to tolerisala, pa neretko i s odobravanjem gledala na nedemokratske obrasce upravljanja u pojedinim partnerskim zemljama.

Ukoliko se sva tri trenda uzmu u obzir, može se reći da je međunarodni uticaj na demokratiju u Srbiji tokom posmatranog perioda ostao snažan i važan faktor kvaliteta demokratije u Srbiji, da pozitivni uticaji nisu bili dovoljni za njenu konsolidaciju, a da rastući negativni uticaji dovode u pitanje i njen opstanak. Političke elite i građani Srbije liberalnu demokratiju još uvek posmatraju kroz prizmu izneverenih očekivanja koje im je obećana perspektiva „povratka u Evropu“ stvorila na početku 21. veka, a ne kao najpodesniji sistem u kome će svojim učešćem ta očekivanja ostvariti. Trenutni stepen i priroda „lokalnog vlasništva“ nad demokratijom u odnosu na međunarodne uticaje, otuda, upozoravaju ne samo da se demokratija u Srbiji ne može smatrati konsolidovanom, već i da će ona verovatno još dugo ostati opterećena nelaskavim prefiksima i pridevima.

Literatura

- Alexander, A. C., Inglehart, R., & Welzel, C. (2012). Measuring effective democracy: A defense. *International Political Science Review*, 33(1), 41–62.
- Bartlett, W. (2020). International assistance, donor interests, and state capture in the Western Balkans. *Journal of Contemporary European Studies* (2020): 1–17.
- Beogradski centar za bezbednosnu politiku. (2017). Stavovi građana o spoljnoj politici Srbije. Pridstupljeno 15. 7. 2020, na: http://www.bezbednost.org/upload/document/stavovi_graana_o_spoljnoj_politici_srbije.pdf
- Beogradski centar za bezbednosnu politiku (2018). Nova Strategija nacionalne bezbednosti i strategija odbrane – ključne promene i njihove posledice: Zaključci sa stručne rasprave održane 8. maja 2018. godine u Beogradu. Pridstupljeno 15. 7. 2020, na: http://www.bezbednost.org/upload/document/nova_strategija_nacionalne_bezbednosti_i_strategij.pdf
- Beta (2019). Radulović: Deca nam beže iz zemlje, a vlast pokušava da gubitak kompenzuje migrantima. Pridstupljeno 25. 9. 2020. Na: <https://www.danas.rs/politika/radulovic-deca-nam-beze-iz-zemlje-a-vlast-pokusava-da-gubitak-kompenzuje-migrantima/>
- Beta. (2020). Vučić: Od sutra značajno povećanje prisustva policije u Šidu posle upada migranata u kuće. Pridstupljeno 15. 7. 2020, na: https://beta.rs/vesti/politika-vesti-srbija/123721-vucic-od-sutra-znacajno-povecanje-prisustva-policije-u-sidu-posle-upada-migranta-u-kuce?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+beta-vesti+%28Novinska+agencija+Beta+-+Vesti%29
- Bieber, F. (2020). The rise of authoritarianism in the Western Balkans. Cham: Palgrave Macmillan.
- Bjeloš, M, Vukasnović, V. i Šterić, L. Mnoga lica srpske spoljne politike: Javno mnjenje i geopolitičko balansiranje. Pridstupljeno 30.11.2020, na: <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/11/mnogolica03-1.pdf>
- Burnell P (ed.) (2007). Evaluating Democracy Support: Methods and Experiences. Stockholm: International IDEA.
- Council of Europe (2015). Report by Nils Muižnieks Commissioner for Human Rights of the Council of Europe following his visit to Serbia from 16 to 20 March 2015. Retrieved on 15. 7. 2020, from: <https://rm.coe.int/16806db7fa>.
- Csaky, Z. (2020). Nations in Transit 2020: Dropping the Democratic Facade. Freedom House. Retrieved on 17.08.2020, from: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf
- Drajić, Marko (2020). Srbija i Mađarska – razbijanje demokratije. Beograd: BCBP. Pridstupljeno 21. 1. 2020, na: https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/09/Marko-Drajic_srbija_i_maarska_razbijanje_demokratije.pdf
- Đokić, K. (2018). Da li znamo šta kupujemo?. Pridstupljeno 15. 7. 2020, na: <http://www.bezbednost.org/Bezbednost/6900/Da-li-znamo-sta-kupujemo.shtml>
- Đorđević, S. (2019). Javno snimanje tajnim kamerama. Pridstupljeno 15. 7. 2020, na: <http://www.bezbednost.org/Sve-publikacije/7009/Javno-snimanje-tajnim-kamerama.shtml>

- Ejdus, F., & Rečević, T. (*in press*). Ontological Security as an Emergent Phenomenon: Bottom Up Securitization of Migration in Serbia. European Psychologist.
- EU za tebe (n.d.). Democracy and Human Rights. Retrieved 12. 11. 2020, from: <https://www.euzatebe.rs/en/sectors/democracy-and-human-rights>
- Euractiv (2013). Kosovo elections marred by violence. Retrieved on 15. 7. 2020, from: <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/kosovo-elections-marred-by-violence/>
- European Commission (2018a). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. Retrieved on 15. 7. 2020, from: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf
- Evropska komisija (2020). Republika Srbija: Izveštaj o napretku za 2020. godinu. Pristupljeno 12. 11. 2020, na: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/srbija_report_2020_SR.pdf.
- Fagan, A., & Wunsch, N. (2019). Fostering institutionalisation? The impact of the EU accession process on state-civil society relations in Serbia. *Acta politica*, 54(4), 607–624.
- Gafuri, A., & Muftuler-Bac, M. (2020). Caught between stability and democracy in the Western Balkans: a comparative analysis of paths of accession to the European Union. *East European Politics*, 1–25.
- Gledić, J., Turcsányi, R. Q., Šimalčík, M., Kirovská, K. & Sedláková, R. Serbian public opinion on China in the age of COVID-19: An unyielding alliance? Retrieved on 21. 1. 2020, from: <https://sinofon.cz/wp-content/uploads/2021/01/SRB-poll-report.pdf>
- Gleditsch, K. S., & Ward, M. D. (2006). Diffusion and the international context of democratization. *International Organization*, 60(4), 911–933.
- GRECO Council of Europe (2017). Fourth evaluation round: Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Retrieved on 15. 7. 2020, from: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/1680792e56>
- Grimm, S. & Mathis, O. L. (2017). Democratization via aid? The European Union's democracy promotion in the Western Balkans 1994–2010. *European Union Politics* 0(0) 1–22. DOI : 10.1177/1465116517729761
- Groß, L., & Grimm, S. (2014). The external-domestic interplay in democracy promotion: a case study on public administration reform in Croatia. *Democratization*, 21(5), 912–936.
- Group 484 (2017). Citizens' attitudes towards refugees and migrants in the migration affected municipalities and recommendations for building social cohesion. Retrieved on 15. 9. 2020, from: http://www.rn.undp.org/content/dam/serbia/undp_rs_QualitativeResearchCitizensAttitudesMigrants_Aug 2017.pdf
- Högström, J. (2013). Does the choice of democracy measure matter? Comparisons between the two leading democracy indices, Freedom House and Polity IV. *Government and Opposition*, 48(2), 201–221.
- Insajder (2019). Ugovor o koncesiji beogradskog aerodroma, uprkos obecanjima, nije objavljen do kraja godine. Pristupljeno 12. 11. 2020, na: <https://insajder.net/sr/sajt/tema/13053/>
- IPSOS (2016). Istraživanje javnog mnjenja: Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države

u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 18 do 35 godina. Pristupljeno 15. 7. 2020, na: https://www.ceas-serbia.org/images/2015-i-pre/CEAS_2016_ipso_srp.pdf

Isdacon. n.d. Informacioni sistem za koordinaciju razvojne pomoći u Srbiji. Pritupljeno 15. 7. 2020, na: <http://www.evropa.gov.rs/Evropa/PublicSite/DonationSearch.aspx>.

Jaraković, Vladana (2020). Mediji u Srbiji: U odbrani postojećeg stanja. Beograd: CRTA.

Jasnić Mastilović, I. (2020). Brendiranom hladnjačom po Srbiji: Dveri pokrenule peticiju protiv migranata, javnost i kolege iz SzS zgroženi ksenofobijom. Pristupljeno 15. 9. 2020, na: <https://www.blic.rs/vesti/politika/brendiranom-hladnjacom-po-srbiji-dveri-pokrenule-peticiju-protiv-migranata-javnost-i/zfdtqxn>

Keller-Alant (2020). Mađari u Srbiji: Kako količina doniranog novca utiče na slobodu medija. BalkanInsight. Pristupljeno 21.1.2020, sa: <https://balkaninsight.com/2020/01/30/madari-u-srbiji-kako-kolicina-doniranog-novca-utice-na-slobodu-medija/?lang=sl>

Levitsky, S., & Way, L. (2005). International linkage and democratization. *Journal of Democracy*, 16(3), 20-34.

Levitsky, S., & Way, L. A. (2006). Linkage versus leverage. Rethinking the international dimension of regime change. *Comparative Politics*, 379–400.

Levitsky, Steven and Lucan A. Way (2010). Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War. Cambridge: Cambridge University Press.

Linz, J. J., & Stepan, A. C. (1996). Toward consolidated democracies. *Journal of Democracy*, 7(2), 14–33.

Linz, J. J., Linz, J. J., & Stepan, A. (1996). Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe. JHU Press.

Magen, A., & Morlino, L. (Eds.) (2008). International actors, democratization and the rule of law: anchoring democracy? Routledge.

Ministarstvo rударства и energetike (n.d.). Nacionalni prioriteti za međunarodnu pomoć NAD za period 2014–2017 godine sa projekcijama do 2020. godine. Pristupljeno 12. 11. 2020, sa: <https://www.mre.gov.rs/doc/medjunarodna-saradnja/NacPrioritetMedjPom.doc>

Ministarstvo za evropske integracije (2019). Evropska orientacija građana Srbije: Ispitivanje javnog mnjenja (decembar 2019. godine). Pristupljeno: 15. 7. 2020, sa: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnenja/ijm_dec_19.pdf

Ministarstvo za evropske integracije. (2019). Evropska orientacija građana Srbije trendovi: Predstavljanje rezultata istraživanja javnog mnjenja (maj 2009. godine). Pristupljeno: 15.07.2020, sa: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnenja/javno_mnenje_maj_09cir.pdf

Ministarstvo za evropske integracije. (n.d.1). NPPA. Pristupljeno 12.11.2020, sa: <https://www.mei.gov.rs/srl/dokumenta/nacionalna-dokumenta/nppa>

Ministarstvo za evropske integracije. (n.d.). Konferencija o pristupanju Evropskoj uniji – Srbija. Prilog sa sastanka na nivou ministara na kome se otvara Međuvladina konferencija o pristupanju Srbije Evropskoj uniji: Opšta pozicija EU. Pristupljeno 15.07.2020, sa: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracki_okvir.pdf

Munck, G. L., & Verkuilen, J. (2002). Conceptualizing and measuring democracy: Evaluating

alternative indices. *Comparative political studies*, 35(1), 5–34.

N1 (2020). President Vucic sides with MP who said Tanja Fajon dislikes Serbian ruling party. Retrieved on 17. 5. 2020, from: <http://rs.n1info.com/English/NEWS/a567330/President-Vu-cic-sides-with-MP-who-said-Fajon-dislikes-Serbian-ruling-party.html>

Ne davimo Beograd. (2020). Deponija i spalionica u Vinči: Otpad javni, profit privatni. Pриступљено 12. 11. 2020, sa: <https://nedavimobeograd.rs/otpad-javni-profit-privatni/>

Ninamedia Reserach (2015b). Stav građana Republike Srbije prema tražiocima azila. Retrieved 15. 9. 2020, from <http://www.kirs.gov.rs/media/uploads/Dokumenti-i-publikacije/Izvestaji/Stav%20gradana%20Republike%20Srbije%20prema%20traziocima%20azila%20jun%202015.pdf>

OSCE ODIHR (2012). Republika Srbija: Parlamentarni i prevrmeni predsednički izbori 06. i 20. maja 2012. godine. Ograničena misija za posmatranje izbora OEBS/KDILJP-a: Konačni izveštaj. Pриступљено 15.07.2020, sa: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/7/92600.pdf>

OSCE ODIHR (2017). Republika Srbija: Prevrmeni parlamentarni izbori 24. april 2016. godine. Ograničena misija za posmatranje izbora OEBS/KDILJP-a: Konačni izveštaj. Pриступљено 15. 7. 2020, sa: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/e/259021.pdf>

OSCE ODIHR (2020). Republic of Serbia: Parliamentary Elections 2020. ODIHR Needs Assessment Mission Report, 12-15 Novmeber 2015. Retrieved 15. 7. 2020, from: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/a/442735.pdf>

Otvoreni parlament (2015). Ka boljim zakonima: Unapređenje zakonodavne procedure kroz bolje definisanje procedure za hitni postupak. Beograd: CRTA.

Pejić Nikić, J. (Ur). (2020). PREUGOVOR Alarm: Izveštaj o napretku Srbije u Poglavljima 23 i 24. Pриступљено 17. 8. 2020, sa: <http://preugovor.org/Alarm-izvestaji/1595/Izvestaj-koalicije-prEU-govor-o-napretku-Srbije-u.shtml>

Petrović, Predrag (2020). Anatomija zarobljavanja bezbednosno-obaveštajnog sektora u Srbiji. Pриступљено 12.11.2020, sa: https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/zarobljava-na-bezb-obavestajnjog_sektora_u_srbiji.pdf

Pevehouse, J. C. (2002). Democracy from the outside-in? International organizations and democratization. International Organization, 56(3), 515–549.

Pevehouse, J. C. (2002). Democracy from the outside-in? International organizations and democratization. International organization, 515–549.

Popović, D, Selaković, B, Teofilović, I. & Grbović, P. (2020). Udruženja građana: Sužavanje prostora za delovanje, Srbija 2019. Beograd: Građanske inicijative.

Prelec, T (2020). The vicious circle of corrosive capital, authoritarian tendencies and state capture in the Western Balkans. Journal of Regional Security, 15(2), 167–198.

Prelec, T (2020a). 'Our brothers', 'our saviours': The importance of Chinese investment for the Serbian government's narrative of economic rebound. Prague: Prague Security Studies Institute. <https://www.balkancrossroads.com/our-brothers-saviours-china-serbia>

PrEugovor (2019). Komentari koalicije prEugovor na Non-paper Evropske komisije o trenutnom stanju u Poglavljima 23 i 24 za Srbiju, novembar 2019. Pриступљено 17. 5. 2020, sa: http://www.preugovor.org/upload/document/2019-12-23_zajednici_komentari_koalicije_preugovor.pdf

Radio Slobodna Evropa (2019). Ministarstvo odbilo RSE: Ugovori o ruskoj vojnoj donaciji tajni. Pristupljeno 15. 7. 2020, sa: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30185047.html>

Radojičić, I. (2020). Da li će centar Beograda biti izolovan? Radojičić: Kineski lekari će kazati da li je i kada to neophodno. Pristupljeno 12.11. 2020, sa: <https://www.blic.rs/vesti/beograd/da-li-ce-centar-beograda-bit-i-izolovan-radojicic-kineski-lekari-ce-kazati-da-li-je-i/pbjqeee>

Richter, S., & Wunsch, N. (2020). Money, power, glory: the linkages between EU conditionality and state capture in the Western Balkans. *Journal of European Public Policy*, 27(1), 41-62.

RTS (2015). BIRN: Naš tekst je istinit. Pustupljeno 15. 7. 2020, sa: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/1795583/birn-nas-tekst-je-istinit.html>

Rudić, Filip (2018). Aktivisti Inicijative mladih kažnjeni zbog protesta protiv ratnog zločinca. Pustupljeno 11. 9. 2020, sa: <https://balkaninsight.com/2018/08/01/aktivisti-inicijative-mladih-ka%C5%BEenjeni-zbog-protest-a-protiv-ratnog-zlo%C4%8Dinca-08-01-2018/?lang=sr>

Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2004). Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European public policy*, 11(4), 661-679.

Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2019). The Europeanization of Eastern Europe: the external incentives model revisited. *Journal of European Public Policy*, 1–20.

Sedelmeier, U. (2012). Is Europeanisation through conditionality sustainable? Lock-in of institutional change after EU accession. *West European Politics*, 35(1), 20–38.

SHARE Fondacija (2018). Huawei zna sve o kamerama u Beogradu – i nije im teško da to i kažu! Pustupljeno 15. 7. 2020, sa: <https://www.sharefoundation.info/sr/huawei-zna-sve-o-kamerama-u-beogradu-i-nije-im-tesko-da-to-i-kazu/>

Spoerri, M. (2014). Engineering revolution: The paradox of democracy promotion in Serbia. University of Pennsylvania Press.

Šabić, S. Š. (2017). The impact of the refugee crisis in the Balkans: A drift towards security. *Journal of Regional Security*, 12(1), 51-74.

Tanjug (2015). Han: Vučić i Vlada Srbije faktori stabilnosti. Pustupljeno 12. 11. 2020, sa: <http://rs.n1info.com/Vesti/a87819/Han-Vucic-i-Vlada-Srbije-faktori-stabilnosti.html>

Tanjug (2016). Vučić u Beču, Austrija ponudila Srbiji podršku u zaštiti granica. Pustupljeno 12. 11. 2020, sa: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/2416618/vucic-u-poseti-be-cu.html>

Tomić, Đ. (2016). Post-Yugoslavia's 'political wasteland'and the radical right: Between state sponsored nationalism and neoliberal pro-European reform course. In S. Goll, M. Mlinarić & J. Gold. Harrassowitz Verlag.

Minorities under Attack: Othering and Right-Wing Extremism in Southeast European Societies. Wiesbaden: Harrassowitz, 237–256.

Transconflict (2013). Unfree and unfair in northern Kosovo. Retrieved on 15. 7. 2020, from: <http://www.transconflict.com/2013/11/unfree-unfair-northern-kosovo-111/>

UN Security Council (2017). Letter dated 17 May 2017 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council. Retrieved on 15. 7. 2020, from: <https://www.irmct.org/sites/default/files/document->

[s/170517-progress-report-en.pdf.](#)

UN Security Council (2018). Letter dated 17 May 2018 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council. Retrieved on 15. 7. 2020, from: https://www.irmct.org/sites/default/files/documents/180517_mechanism_progress_report_s2018_471_en.pdf

UN Security Council. (2019). Letter dated 20 May 2019 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council. Retrieved on 15.07.2020, from: <https://www.irmct.org/sites/default/files/documents/190520-progress-report-s-2019-417-en.pdf>

US Senate Foreign Relations Committee. (2018). Putin's asymmetric assault on democracy in Russia and Europe: Implications for U.S. national security. Retrieved on 15. 7. 2020, from: <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/FinalRR.pdf>

Vuksanović, V. (2020). China Has Its Eyes on Serbia. Retrieved on 15. 7. 2020, from: <https://foreignpolicy.com/2020/04/08/china-serbia-aleksander-vucic-xi-jinping-coronavirus/>

Vuksanović, V. (2019). Light touch, tight grip: China's influence and the corrosion of Serbian democracy. Retrieved on 15. 7. 2020, from: <https://warontherocks.com/2019/09/light-touch-tight-grip-chinas-influence-and-the-corrosion-of-serbian-democracy/>

Yucom. (2020). NVO traži od vlasti dijalog: Zašto je Srbija 'hibridni režim'? Pриступљено 15. 7. 2020, sa: <http://www.yucom.org.rs/nvo-trazi-od-vlasti-dijalog-zasto-je-srbija-hibridni-rezim/>

Živanović, Maja (2017). Šljivančanin gost na tribinama SNS. Pриступљено 11. 9. 2020, sa: <https://balkaninsight.com/2017/01/17/slijivancanin-gost-na-tribinama-sns-01-17-2017/?lang=sr>